RECENZII

1. P. OVIDII NASONIS HALIEUTICON
vol. I : Introduzione e testo (pp. 1—223, tav. I—IX)
vol. II : Commentario (pp. 225—615)
a cura di FILIPPO CAPPONI
Leiden, E.J. Brill, 1972
(coll. ROMA AETERNA)

2. Filippo Capponi, NOTE FILOLOGICHE, estratto da „Giornale Italiano di Filologia", Nuova serie IX [XXX] 2, 1978 (pp. 183—189)
Cadmo Editore in Roma

3. Filippo Capponi, I. FRAMMENTI DEGLI HALIEUTICA OVIDIANI, estratto da „Helikon", rivista di tradizione e cultura classica dell'Universitá di Messina, anno XX—XXI, 1980—1981 (pp. 119—163)

Apărute în ultimile două decenii, cele trei lucrări ale lui Filippo Capponi, cadru universitar genovez, — toate trei referindu-se la unul și același poem, *Halieutica*, atribuit lui Ovidiu, dar a cărui apartenență continuă să fie contestată, deși cu tot mai puțină vigoare, creîndu-se între timp convingerea autenticității sale ovidiene — vor constitui, în rîndurile ce urmează, subiect de comunicare a conținutului lor și de subliniere a contribuției autorului atît cu privire la autenticitatea, tradiția manuscrisă și economia ediției, cît și prin largul comentariu asupra poemului halieutic respectiv, căruia el i-a dedicat nu mai puțin de patru sute de pagini.

Titlul dat poemului în manuscrise, *Versus Ovidi de piscibus et feris*, nu seamănă cu cel relatat de Pliniu în *N.H.*, 32, 11 : *Halieuticon*. Incongruența dintre cele două titluri s-ar datora, după opinia regretatului profesor Eugène De Saint — Denis *(Pour les Halieutiques d'Ovide*, în „Les Etudes classiques", 25/1957, p. 424), faptului că manuscrisele cuprindeau exemplificări și cu privire la instinctul unor animale terestre, dar acestea constituiau doar termeni de comparație și nu o preocupare specială. Autenticitatea ovidiană e întărită de Pliniu care, între numele de autori latini folosiți pentru compunerea cărții a XXXII-a, îl amintește pe Ovidiu, după cum tot el spune clar cu privire la acest poem, la titlul și subiectul său : *Mihi videntur mira et quae Ovidius prodidit piscium ingenia in eo volumine, quod Halieuticon inscribitur* (32, 11). În aceeași carte, Pliniu reconfirmă paternitatea ovidiană asupra aceluiași poem : *His adiciemus ab Ovidio posita animalia, quem apud neminem reperiuntur, sed fortassis in Ponto nascen-*

tia, ubi id volumen supremis suis temporibus inchoavit, după care cuvinte adaugă un şir întreg de peşti consideraţi specific pontici, de el. Bazat pe aceste date sigure, F. Capponi se situează printre cei care susţin autenticitatea ovidiană a poemului, clătinînd din temelie părerile unor filologi clasici ca *Barth, Vlitius, Wernsdorf* şi *Lemaire* care atribuie, în mod fantezist, poemul altor autori decît Ovidiu. Ipotezele acestora F. Capponi le consideră neserios fundamentate, cum şi par oricui încă de la prima lectură. Un alt grup d filologi — care i-au dat eruditului cercetător italian al problemei mai mult de lucru — au infirmat, din raţiuni stilistice şi prosodice atestarea pliniană. Fiecare dintre aceştia *(Birt, Housman, Axelson, Wilkinson, Richmond, Duckworth)* s-au străduit să arate imperfecţiunile stilistice, de tehnica prosodiei şi metricii, ba uneori şi de folosire a izvoarelor informative. Capponi ia în discuţie toate aceste teze ale opozanţilor la autenticitatea ovidiană a poemului, folosind, pe lîngă argumente proprii filologice şi ihtiologice, argumentele mereu valide ale celor care îi susţin autenticitatea : *Zingerle, Curcio, Lenz, Saint — Denis, Herrmann*. Referitor la izvoare, filologul şi ihtiologul genovez urmăreşte să afle ce autori ai antichităţii ar fi putut influenţa poemul latin (p. 19) şi găseşte că aceştia ar putea fi : *Herodicus din Selymbria* (sec. V î.e.n.), *Archestratos din Gela* (sec. IV î.e.n.), *Aristotel*, care, în jurul anilor 343—340, compune „Animalium Historia", tratat ce deschide calea scrierilor biologice şi constituie baza ştiinţei aristotelice, *Theofrast din Eresos*, discipolul şi apoi succesorul lui Aristofan în Şcoala Peripatetică, *Aristofan din Bizanţ* (circa 257—180 î.e.n.), care a şi rezumat *A.H.* a lui Aristotel, *Clearchos din Soloi, Trifon din Alexandria* şi *Dorion*, din sec. I î.e.n. Păcatul este că tot ce ni s-a păstrat de la ei nu poate constitui o bază puternică de informaţie, deoarece, din operele lor, au ajuns pînă la noi doar fragmente. Acelaşi lucru se poate spune şi despre cei opt autori greci de Halieutice, amintiţi de Athenaios în *Deipnosophistes* (I, 13), dintre care Ovidiu i-ar fi putut folosi ca izvoare de informaţie doar pe *Noumenios din Heracleea* (sec. III î.e.n.) şi pe *Pancrates din Arcadia* (sec. II î.e.n.), de la care, din fericire, avem cîteva fragmente, aşa încît, comparate cu poemul halieutic ovidian, se poate reţine că poetul latin îşi îmbogăţeşte versurile cu elemente morfologice, biologice şi deprinderi de-ale animalelor marine, dîndu-le o anumită originalitate.

Ocupîndu-se de valoarea literară a poemului F. Capponi arată că, dacă are unele imperfecţiuni, acest lucru se datorează faptului că poetul, din cauza morţii, nu a mai avut timpul necesar revederii poemului, a perfecţionării lui. El atrage atenţia asupra unui lucru sesizat anterior şi de regretatul clasicist francez E. De Saint — Denis şi anume cît de bine ştie Ovidiu şi cu cîtă proprietate atribuie el epitetul cuvenit unor peşti şi cu referinţă la morfologia, aspectul, firea, valoarea economică şi caracteristicile proprii unora dintre ei. Remarcă de asemenea că, pentru a determina speciile, Ovidiu recurge la expresii concise, însă clare, foloseşte scurtimea descriptivă, iar în clasificări, unde se cere o lungă enumerare de specii, poetul depăşeşte, cu priceperea lui de versificator, dificultăţile metrice şi ajunge să transpună în valori poetice realitatea vieţii submarine.

Un capitol important al introducerii este cel referitor la tradiţia manuscrisă a poemului. De notat e că o primă copie a Halieuticelor ovidiene a fost făcută de Iacopo Sannazzaro (1455—1530) din Neapole, membru al Academiei pontaniene şi poet, între ale cărui opere sînt şi cinci *Eglogae picatoriae*. F. Capponi ia în discuţie cele trei manuscrise *(Vindobonensis, Parisinus* şi *Ambrosianus)* arătîndu-şi punctul de vedere referitor la ediţiile aprografe, corecţunile făcute, justeţea sau nonjusteţea lor, propunerile sale în ce priveşte corectarea. Lucrurile sînt de strictă specialitate şi a le reda în mod rezumativ nu înseamnă a le şi face cunoscute, Este necesară citirea integrală a acestor pagini pline de constatări şi observaţii, dovada cercetării judicioase a fiecăruia din manuscrisele amintite.

Ultima parte a introducerii o constituie economia ediţiei : textul, aparatul critic şi traducerea poemului. Citind *Halieutica*, mărturiseşte autorul, şi că-

lăuzit fiind mai mult de științele naturale, în speță de zoologie și ihtiologie (F. C. este și filolog clasic și naturalist : în 1979 a tipărit *Ornithologia Latina*, un volum de 525 de pagini) a fost solicitat la o emendare, cu prudență, a textului, la o limitare a tentativei de umplere a lacunelor destul de numeroase, realizată doar în caz de absolută necesitate și după o documentație prealabilă. Autorul speră ca, prin truda sa editorială, să prezinte textul poemului halieutic ovidian în redactarea lui originară. Pentru aceasta s-a folosit de două aparate critice : primul conține tot ce privește constituția textului, iar secundul, *orthogrphica*, adică înlăturarea erorilor grafice ale copiștilor și a lecțiunilor conjecturale de neacceptat.

Traducerea poemului în limba italiană — care vine după alte două, demne de laudă, una a lui J. H. Mozley, în engleză (1929, retipărită în 1939, 1947, 1957), și a lui E. De Saint — Denis, în franceză (1957 și 1975) — este o interpretare fidelă a textului ca vocabular și gramatică, reflectînd modul gîndirii și tehnicii ovidiene. În ce-l privește, traducătorul italian recunoaște că în transpunerea în proză a versurilor halieutice ale lui Ovidiu, s-a găsit în situația de a folosi, pentru pești, apelativul cel mai comun, deoarece în Italia (îl asigurăm că și la noi e aceeași situație) „se atribuie unei specii mai mult decît un nume", dar că, voind să evite ușoarele confuzii, îl solicită pe cititor să consulte sau în comentariu sau în indice numele științific.

Volumul al doilea este, în totalitate, un comentariu al fiecărui vers, iar mai pe urmă al fiecărui cuvînt, cînd acesta exprimă numele unui animal terestru sau acvatic, marin sau, dacă e cazul, fluvial, fiecărui element al poemului dîndu-i-se o importanță uneori excesivă. Numai citind întregul volum poți să-ți dai seama cîtă muncă și erudiție a folosit autorul pentru a-i pune în față cititorului său bogăția de date scoase cîteodată din surse informative extrem de sărace sau îndoielnice, în unele situații depășind exigențele cînd ale filologului clasic, cînd ale naturalistului, în speță ale ihtiologului. Cometariul e urmat de un *index piscium*, precum și de un *index locorum* cuprinzînd „locurile", citate în acest al doilea volum, grupate în două categorii : *auctores latini* și *auctores graeci*.

Cum a procedat autorul în ce privește latura ihtiologică a poemului ? La fiecare dintre peștii, de exemplu, amintiți de Ovidiu și studiați în amănunțime de autor, au constituit o preocupare : nomenclatura peștelui, antică și de azi (denumirea sa științifică), ortografia numelui, etimologia, identificarea, apoi morfologia, biologia, răspîndirea, definirea și eventualele controverse (cu privire la trăsăturile sau caracterele distinctive, varietatea și speciile, ambiantul și comportamentul, concepțiile religioase în legătură cu unele specii), în fine discuții relative la lecțiuni (de ex. *cancer* — *conger* — *gonger*), valoarea economică, habitatul, modalitățile de reproducere, pescuitul.

*

Notele filologice — primele trei referitoare la Ovidiu — sînt o reluare a unor chestiuni din „Comentarii" la *Halieutica* (vol. II, v. 103 : *cercyros*, p. 407—409 ; v. 126 : *epodes*, p. 553—554 ; v. 130 : *lubricus*, p. 560), cărora le adaugă, însă privindu-l pe Aristotel, cîteva detalii cu privire la numele *helmis*, folosit de naturalistul grec spre a indica felurite forme de animale inferioare, termen ce nu apare la Ovidiu, de aceea nici nu ne vom ocupa de el.

1. Specia *cercyros*, neidentificată de E. De Saint — Denis (v. *Hal.*, p. 54, v. 102) întrucît în anticele observații ihtiologice, grecești și latinești, nu se dau suficiente referințe descriptive, este repusă în discuție de Capponi, care, în comentariul său (vezi supra) îl considera o specie probabilă de *scorpenide*, fiind plauzibilă, după părerea sa, o posibilă referire la *Scorpena porcus* sau mai degrabă la *Scorpena scrofa*. Peștele cu „coada ascuțită", după etimologia propusă de E. De Saint — Denis pentru „cercyros", ar putea fi, potriivt ipotezei genovezului, *Muraena*, întrucît ea trăiește între stînci și e foarte agresivă, ceea ce

corespunde cu epitetul *ferox* acordat de Ovidiu acestei specii.

2. E. De Saint — Denis a criticat lecțiunea conjecturală *apodes*, propusă de F. Capponi în comentariul său, în loc de *epodes* (*Hal.*, v. 126), pentru motivul că toate animalele marine sînt *apodes*, „fără picioare", nu numai *vatosul* (științifie: *Raja clavata*) sau *vulpea de mare* (gr. *vátos*) care este un pește lat, cu corpul rombic, turtit de sus în jos și terminat printr-o coadă subțire. Critica filologului francez l-a determinat pe F. C. să-și revadă propunerea și să formuleze o altă ipoteză, ceea ce autorul italian și face acum. Ipoteza i-a fost sugerată de Oppian (Hal., III, 139—141), care a regrupat speciile *Batoide*, printre ele fiind și „tipuri" sau „varietăți" de vatos, în italiană *razze*. Termenul *pecudes*, propus în locul lui *epodes*, ar fi tocmai corespondentul latin al termenului grecesc *probata*. „Lui Ovidiu, susține F. C. (p. 185), nu i s-ar fi părut straniu să folosească term. *pecudes*, ca apelativ latin indicînd *specia* sau *grupul* (cf. ital. *genere*) de pești plați, din moment ce același termen fusese folosit cu sensul de *clasă* și de Lucrețiu (II, 342—3)".

3. Versul 130 din poemul halieutic ovidian începe cu adj. *lubricus*, care urmează după o mare lacună din text (v. 127—129), desigur atribuit unui pește, dar... care poate fi acest pește? E. De Saint — Denis credea că ar fi *somnul*, le *silure (Silurus glanis L.)*, de care amintește Ausoniu în poemul „Mosella" (v. 135), numai că silurul — așa cum precizează F. C. în cea de a treia notă filologică, și cu dreptate — e un locuitor al apelor din interiorul Europei, deci nu e clasificat printre peștii marini care trăiesc pe fundurile nisipoase și noroioase, cum afirmă Ovidiu despre peștii acestei categorii (v. 118: *at contra herbosa pisces laetantur harena)*. În comentariul referitor la acest termen (vol. II, p. 560), F. C. arătase că *lubricus* putea fi atribuit oricărui alt pește, dar călăuzit de experiența sa în domeniul ihtiologiei și bazîndu-se pe informații aristotelice (*Anim. Hist.*, VIII 2, 59 la 24—28), el a propus specia *mugil*, corespunzător în grecește fiindu-i *kestreus*, și anume *Mugil auratus Risso*, care posedă caracteristica viscozității, este *lubricus*, avînd — ceea ce spunea Aristotel (v. supra) — *myxa*, o substanță mucilaginoasă pe care chefalul *(mugil)* o are obișnuit.

*

Fragmentele poemului halieutic ovidian constituie subiectul celui de al treilea studiu al clasicistului — ihtiolog de la Genova pe care l-a dedicat investigării a două probleme capitale: lacunele poemului și clasificarea peștilor și animalelor marine din poemul *Halieuticon*. Cum se știe, poemul respectiv a ajuns pînă la noi cu o serie de lacune, deoarece textul, în decursul timpului, a suferit o serie de alterări sensibile. Astfel, poemului îi lipsește începutul și finalul, iar în afară de acestea sînt un șir de lacune în fragmentul însuși. „Începutul fragmentului, remarca neuitatul E. De Saint — Denis (*Hal.*, p. 13) e așa de abrupt încît le-a părut lacunar tuturor editorilor poemului: toate poemele didactice latinești comportă o dedicație sau o invocație, urmată de indicarea subiectului tratat". Savantul francez se întreba cu ce și-ar fi mobilat Ovidiu, în continuare, adică după versul 134, poemul. Ar fi continuat el enumerarea peștilor din versurile 94—134? Ar fi descris uneltele de pescuit cum a făcut, după el, în *Halieuticele* sale, Oppian? Și conclude astfel: „E imposibil să o spunem, pentru că începutul e lacunar și nu ne dă nici o *propositio*".

Necunoscînd izvoarele informative ale poemului ovidian, dar comparîndu-l cu *Halieutica* lui Oppian, F. Capponi deduce că poetul sulmonez a utilizat, în dezvoltarea temelor de interes ihtiologic, note și experiențe ale unor autori și observatori diverși. Însă aceste surse nu ne-au parvenit, — timpul le-a făcut să se piardă — singura posibilitate pentru unele observații biotopice și informații tehnice (feluritele forme de pescuit) rămîne poemul halieutic al lui Oppian, din confruntarea cu care, într-o primă parte a acestui studiu (pp. 122—150), Capponi scoate o serie de date definitorii pentru speciile piscicole amintite de poetul latin, precum și referințele la unelte și modalitățile de pescuire, iar în a doua parte (pp. 150—160) se îndeletnicește cu clasificarea peștilor

după habitat, în poemul ovidian, limitată la trei zone: pelagică, de funduri pietroase și de funduri nisipoase cu ierburi, la care s-ar adăuga peștii de migrație anadromă, unicul exemplu de acest fel fiind *acipenser*, sturionul, amintit de Ovidiu în ultimul vers al fragmentului (v. 134). Spre deosebire de poetul tomitan, grecul Oppian observă, în poemul său, o mai mare varietate de habitat și într-o ordine diferită: funduri nisipoase, foarte noroioase, foarte ierboase, ape vecine cu gurile fluviilor, funduri stîncoase (pietre în vecinătatea nisipurilor, f. cu stînci ascuțite acoperite de ierburi, f. stîncoase acoperite cu moluște lamelliforme, f. stîncoase și nisipoase și în fine ape de suprafață în largul mării. Cum vedem, în vreme ce Ovidiu își limitează clasificarea la trei-patru zone, Oppian dezvoltă clasificarea sa, într-un mod mult mai judicios, lărgind-o pînă la unsprezece zone.

Considerăm, după această prezentare ce întrece exigențele unei simple recenzii, că, prin cele trei lucrări ale sale, toate trei referitoare la poemul *Halieuticon*, această — dacă ne e permis să comparăm lucrurile mici cu cele mari — simfonie neterminată, acest poem scris, în vuietele mării euxine, de Ovidiu, *supremis suis temporibus*, „în cele din urmă zile ale vieții", după expresia naturalistului Pliniu, constituie unul din cele mai de laudă omagii aduse de cultura modernă predecesoarei sale culturi, celei clasice antice, unde își caută și găsește mereu fîntînile după care însetează.

IOAN MICU